

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/21974> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Hermans, Dagobert Bernardus Maria

Title: Middeleeuwse woontorens in Nederland : de bouwhistorische benadering van een kasteelvorm

Issue Date: 2013-10-17

Hoofdstuk 6

Opdrachtgevers en spreiding

Inleiding

Wie waren de opdrachtgevers voor de bouw van de woontorens en tot welke sociale groep behoorden zij in de middeleeuwse samenleving in Nederland? En hoe verschilden zij van de bouwers van de vroege torens? Waar hebben zij hun torens gebouwd en zijn daar conclusies aan te verbinden? Deze vragen staan centraal in dit hoofdstuk.

6.1 Opdrachtgevers

Wie de opdrachtgevers waren voor de woontorens en tot welke sociale groep zij behoorden in de middeleeuwse samenleving is slechts bij benadering bekend. Problematisch hierbij, het is al eerder vermeld, is het ontbreken van bronnen uit de tijd waarin de torens zijn gebouwd. Toch is soms wel via indirecte gegevens te achterhalen wie de opdrachtgevers zijn geweest.

Over de opdrachtgevers in Utrecht, of eigenlijk moet hier gesproken worden over het Nedersticht, zijn we echter redelijk goed ingelicht, zie onderstaande lijst, waarin naast zekere torens ook mogelijke woontorens zijn opgenomen.¹

naam	bouwheer/geslacht	positie
Aastein	Gherit van der Aa?	ministeriaal
Amerongen	Hendrik en Diederik Borre van Amerongen	ministeriaal, ridder
Batau, de	van Everdingen?	ridder?
Beesde, de	Gerrit van Beesde?	ridder
Bergestein	? van Zuylen van Natewisch	ministeriaal
Beverweerd	Gijsbert van Vechten	ministeriaal
Bottestein	Utenham?	ministeriaal
Broekhuizen, Oud -	broer van Jan van Broekhuizen (Floris?)	ministeriaal
Duurstede	Van Zuylen	ministeriaal
Eijkelenburg	?	
Engh, den	Bernardus de Hamme? (telg uit de familie Uten Engh?)	ministeriaal
Hagestein	kapittel van de Dom en Oudmunster	
Ham, den	Uten Ham	ministeriaal
Hardenbroek	Gijsbert van Sterkenburg	ministeriaal
Harmelen	Everard van Stoutenburg	ministeriaal?
Heemstede, Oud-	(Everard?) van Heemstede (van Wulven)	ministeriaal
Hinderstein	Hinder van Wulven	ministeriaal
Hogeland, het	?	
Jagenstein	fam. Pauwe of Pawe?	ministeriaal?
Levendaal	Dideric Sobbe?	ministeriaal
Lunenburg	Van Zijl	ministeriaal
Maarsbergen	Abdij van Berne	
Mijdsrecht	Johan van Kirsbergen?	proost
Natewisch	Gijsbert I van Zuylen	ministeriaal
Nieuwendaal	?	
Noortwijk	Van Zijl	ministeriaal
Oudaen	Dirck van Loenersloot, ridder	ministeriaal
Oudegein	Van Wulven	ministeriaal
Remmerstein	Van Rhenen?	
Rhijnestein	verm. ridder Daem van Bloemenweerde	ministeriaal
Rijnhuizen	fam. Van Rijn	ministeriaal
Sandenburg	Pontiaan van Zijl	ministeriaal
Stormerdijk	Van Rijn	ministeriaal
Vleuten	Gerard Taetse van Vleuten?	ministeriaal
Vliet, te (1)	Tyman Sc(h)orren?	
Vliet, te (2)	Gerrit van den Vliet	ridder
Vreeland	bisschop Hendrik van Vianden	bisschop
Vuylocoop	Van Schalkwijk	ministeriaal

¹ Onder meer ontleend aan Buitelaar 1993 en Olde Meierink, Van Baaren, Bosch van Drakestein et al. 1995.

Walenburg	Proeys	burger, later ministeriaal, ridder
Weerdestein	Philip van Weerdestein	
Werestein	?	
Wickenburgh	? van Goilberdinghen	
Wijnestein	? van Jutphaas	ministeriaal
Wulven	Ernst van Wulven	ministeriaal
Zijl (1)	? van Zijl	kanunnik
Zijl (2)	? van Zijl	
Zuilen	Gijsbert van Zuilen	ministeriaal

De opdrachtgevers zijn in het Nedersticht vrijwel uitsluitend ministerialen, in dienst van de bisschop of een religieuze instelling. Voor Gelre is de dissertatie van Van Winter een rijke bron.² Zie onderstaande lijst. Ook hier geldt dat naast zekere torens ook mogelijke woontorens zijn opgenomen.

naam	bouwheer/geslacht	positie
Avezaath 1	Fam. van Avezaath	ministeriaal
Avezaath 2	Fam. van Avezaath	ministeriaal
Avezaath 3	Fam. van Avezaath	ministeriaal
Arler	Henrick Reynersz van Arler	ministeriaal?
Balgoij	Diederik van Horn	adel
Blauwe Kamer	?	
Boedelhof	Yseren?	
Brakel, onbekend	?	
Crayestein	?	
Doorwerth	Barend van Dorenweerd	ministeriaal
Drakenburg 2	Arnt van Leyenburg Arntsz.	adel
Engelrode	van Buren?	adel
Gelderse Toren	hertog Karel van Gelre	hoge adel
Groesbeek 1	Heren van Groesbeek	ministeriaal
Groesbeek 2	Heren van Groesbeek	ministeriaal
Groesbeek 3	Heren van Groesbeek	ministeriaal
Hackfort	Gerrit toe Hacvoerden	ministeriaal
Hedel	Willem van Cranendonk?	
Huissen	Dirk VI van Kleef	
Hulsen	? Zebars	vrije ridderschap
Leeuwenberch	fam. Van Leeuwen	vrije ridderschap
Loevestein	Dirk Loef van Horne	adel
Nijenbeek	Dirk van Vredestorp (Dirk van Nijenbeek)	ministeriaal
Ophemert	Cock van Waardenburg	
Poelwijk (1)	Godfried van Poelwijk?	vrije ridderschap
Poelwijk (2)	Van Poelwijk	vrije ridderschap
Pollenstein	?	
Rijswijk onbekend	?	
Rode Toren, de	? van Heteren	ministeriaal
Wadestein	Bruisten van Herwijnen	vrije ridderschap
Well	Van Malsen	adel
Wely, Toren van	?	

Uit de lijsten van deze twee provincies blijkt dat het merendeel van de woontorens of mogelijke woontorens is gebouwd door ministerialen of leden van wat Van Winter noemt de 'vrije ridderschap'.³ Voor het graafschap Holland is geen overzicht voorhanden, ondanks een boek over de

² Van Winter 1962, bijlagen.

³ Van Winter 1962, bijlage B I-IV.

ministerialiteit van dat gebied.⁴ Toch valt uit literatuur over individuele woontorens wel op te maken wie hier de woontorens hebben gebouwd en welke sociale positie zij innamen. En ook hier blijkt het vrijwel voornamelijk te gaan om ministerialen of daarmee gelijk te stellen personen.

De provincie Friesland vormt een uitzondering. Hier ontbraken vóór 1500 een landsheer en een centraal gezag.⁵ De stinsen zijn hier vermoedelijk vrijwel alle gebouwd door hoofdelingen.⁶ Zij onderscheidden zich wel van 'eigenerfde en andere boeren',⁷ maar een vergelijking met sociale groepen als hierboven genoemd is moeizaam. Friesland blijft hier daarom buiten beschouwing.

6.2 Spreiding

Hoewel de woontoren in geheel Nederland voorkomt, zijn er duidelijke regionale verschillen waarneembaar voor wat betreft intensiteit, spreiding en chronologie. Deze verschillen hangen samen met de regionale economische en sociale structuur van de maatschappij.⁸ Zo zijn er in de tweede helft van de 13de en het begin van de 14de eeuw in een aantal regio's in met name het midden en westen van Nederland in korte tijd meerdere woontorens gebouwd. Deze worden hier besproken.

6.2.1 Torens in een ontginningsgebied

6.2.1.1 De Langbroekerwetering

Inleiding

Eén van de kleinere regio's die een concentratie van woontorens kent is het gebied van de Kromme Rijn in het zuidoosten van de provincie Utrecht. Het gebied wordt globaal begrensd door de Utrechtse Heuvelrug aan de oostzijde, de Lek aan de zuidzijde, de Provinciale weg aan de westzijde en de snelweg Den Haag-Arnhem aan de noordzijde.

Figuur 1 Het gebied rondom de Langbroekerwetering met in rood de woontorens en mogelijke woontorens. Tekening auteur, ondergrond AND

Dit moerasachtige gebied aan de voet van de Utrechtse Heuvelrug is na de afdamming van de Kromme Rijn in 1122 drooggelegd en ontgonnen.⁹ Deze ontginning is in gang gezet door de bisschop van Utrecht, die zich op grond van het wildernisregaal beschouwde als de eigenaar van de gronden. De oude dorpen rondom dit gebied, Doorn, Cothen en Amerongen, beschouwden dit gebied echter als hun territorium, omdat zij het al lang gebruikten om er hout te kappen en hun vee te laten

⁴ Enklaar 1943.

⁵ Noomen 2009a, 11.

⁶ Er zijn maar enkele bronnen bewaard gebleven van vóór 1400 die inzicht geven in de bouwheren van stinsen. Noomen 2009b, 29.

⁷ Noomen 2009a, 11.

⁸ Janssen m.m.v. Hermans 1996, 95.

⁹ Zie hiervoor Dekker 1983, meer specifiek over deze datum 165.

grazen.¹⁰ Doorn, Cothen en een deel van Amerongen behoorden tot de domeinen van de domproost. In Amerongen lag tevens een domein van de abdij Deutz, dat later toebehoorde aan de familie Van Abcoude. De bisschop trok in het conflict aan het kortste eind¹¹ en de ontginning is uiteindelijk onder leiding van de Domproost uitgevoerd, overigens wel volgens het oorspronkelijke plan en door de concessiehouders met wie de bisschop al een overeenkomst had gesloten.¹² Door het midden van het gebied werd de Langbroekerwetering gegraven, die het water afvoerde van zuidoost naar noordwest, en haaks hierop werden smalle kavels aangebracht, gescheiden door sloten.

Torens

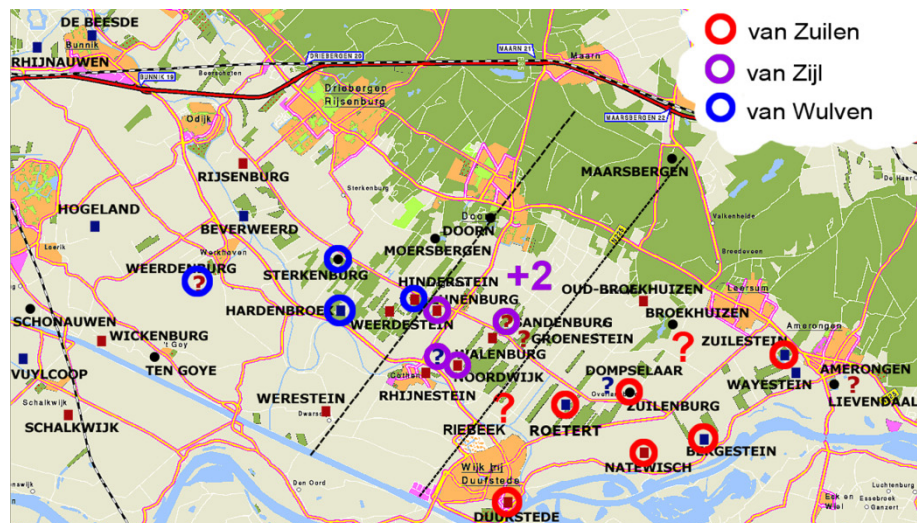
In het gebied verrijzen vanaf circa 1250 ten minste 15 woontorens of mogelijke woontorens.¹³ De meeste van deze versterkte huizen zijn volgens Dekker gebouwd door de plaatselijke grondbezitters, die pas toen tot een zekere welvaart kwamen. Deze boerenfamilies klonnen volgens hem op tot de stand der riddersmatigen of hadden die status al bereikt.¹⁴ De torens werden volgens Dekker naast een eventueel al bestaande boerenwoning opgetrokken.

Hoewel de kastelen de uiterlijke kenmerken vertonen van een kasteel, gesloten gevels, een gekanteelde borstwering, etc., hebben ze geen of nauwelijks een verdedigbare functie. Ze liggen niet op een strategische plaats en sommige lagen zo dicht bij elkaar dat men elkaar vanaf de weergang bijna kon toespreken, bijvoorbeeld Walenburg en Sandenburg. Daarnaast zijn de muren zo dun dat er van een echte weergang achter de kantelen eigenlijk geen sprake is, de ruimte is te smal om er fatsoenlijk te kunnen lopen. Ook voor bewoning ontbreken essentiële zaken als een waterput of een oven.

De torens zijn vrijwel allemaal vierkant en hebben een vrijwel identieke oppervlakte en hoogte. Ze zijn opgetrokken in baksteen op een vierkant grondplan van 9 x 9 meter en hebben meestal twee woonlagen boven een kelder.

Ligging

Opvallend is dat daar waar de boerderijen in het gebied keurig langs de wetering zijn gelegen, de woontorens deels verspreid in het landschap liggen en daarbij ook nog, althans zo lijkt het, geclusterd.¹⁵ Renes heeft onderzocht hoe de torens geomorfologisch in het landschap liggen.¹⁶ Daaruit blijkt dat vrijwel alle woontorens of op zand staan of op de Rijn-oeverwal.

Figuur 2 Het gebied langs de Langbroekerwetering met daarin aangegeven de huizen van leden van de families Van Wulven, Van Zuilen en Van Zijl. Tekening auteur, ondergrond AND

¹⁰ Renes 2008, 12.

¹¹ Dekker 1983, 189.

¹² Dekker 1983, 189-190.

¹³ Hermans 2008.

¹⁴ Dekker 1983, 278.

¹⁵ Dit is dus in tegenspraak met de opvatting van Dekker dat de torens naast een boerderij zijn gebouwd. Dekker zal dit echter niet letterlijk bedoeld hebben.

¹⁶ Renes 2008, 11-17.

De meerderheid staat op de grens van zand en komklei. Er is blijkbaar bij de bouw in het veenachtige gebied gezocht naar plaatsen waar zich dicht onder de oppervlakte steviger grond bevond, maar waar toch de mogelijkheid bestond de gracht met water gevuld te krijgen en te houden. Bij enkele torens, zoals Noortwijk, De Roetert, Domselaar en Zuilenburg, is dit niet gebeurd. Het is opvallend dat juist deze torens, met uitzondering van Zuilenburg, die in volume echter wel tot een kwart is teruggebracht, zijn verdwenen. De bodemgesteldheid verklaart echter nog niet de geclusterde ligging.

Opdrachtgevers

Wanneer we bekijken wie verantwoordelijk zijn voor de bouw van de torens dan blijkt dat de meeste zijn gebouwd door leden van drie families: Van Wulven, Van Zuilen en Van Zijl. De beide eerstgenoemde zijn bekende Utrechtse geslachten van ministerialen die vanaf het begin van de 13de eeuw snel zijn opgeklommen in macht en aanzien.

Leden van de familie Van Wulven bezaten Sterkenburg (geen woontoren), Hardenbroek, Hinderstein, Weerdestein en een onbekend huis in Overlangbroek. Behalve de laatste liggen de huizen op korte afstand van elkaar in de buurt van Doorn. Buiten het gebied worden leden van de familie Van Wulven ook nog in verband gebracht met de woontoren Oudegein en mogelijk zelfs de woontoren Oud Heemstede bij Jutphaas.

Leden van de familie Van Zijl bezaten Lunenburg, Sandenburg, Noortwijk en twee niet bij naam genoemde en nog niet getraceerde huizen. De eerste drie lagen dicht in de buurt van Cothen, de andere twee vermoedelijk ook. In Cothen lag de hoofdvesting van de familie, het goed Ten Zyl. Leden van de familie Van Zuilen bezaten Zuilenburg, een niet getraceerd huis van Gerard van Zuilen en de Roetert.¹⁷ Deze huizen lagen in Overlangbroek, dicht bij Amerongen, in de buurt waarvan de familie ook nog de huizen Zuilenstein, Natewissh, Bergestein en Duurstede bezat.

De Van Zuilen's, die uit het Duitse Sulen langs de Rijn bij Rees in het graafschap Kleef afkomstig zijn, zijn aan het eind van de 12de eeuw naar Nederland gekomen en hebben zich in korte tijd weten op te werken tot een belangrijke ministerialenfamilie.¹⁸ Rond 1200 zou al een eerste lid van deze familie in de bronnen opduiken als ministeriaal van de bisschop van Utrecht. Zij trouwden zeer gunstig en wisten daardoor door te dringen tot belangrijke families als de Van Abcoude's, de Van Beusichem's en de Van de Velde's. Via de laatste kwamen zij in het bezit van de belangrijke woontoren Beverweert, iets ten noorden van het Langbroeker gebied. De Van Abcoude's hadden, zoals we al zagen, grondbezit rondom en in Amerongen.

Leden van de familie Van Zuilen hebben eerst twee grote woontorens buiten het hier behandelde gebied gebouwd, Duurstede in het net ten zuiden van het gebied gelegen Wijk bij Duurstede en Zuilen in Oud-Zuilen, aan de noordwestzijde van de stad Utrecht. Duurstede is in 1984/85 gerestaureerd en daarbij zijn veel gegevens over de bouwgeschiedenis bekend geworden.¹⁹ De toren is vermoedelijk rond 1225 gebouwd door Zweder I van Zuilen en had een maat van 11,5 x 11,5 meter met een muurdikte van zo'n 2,5 m dik.

Waarom de toren hier is gebouwd en op deze plek is niet bekend. Het is mogelijk dat de toren is gebouwd naast de bestaande curtis en daar ook een relatie mee had. Dekker heeft aangetoond dat er soms een kasteel verrees pal naast een curtis.²⁰ Van Doesburg is van mening dat de curtis van Wijk bij Duurstede is verplaatst en dat naast deze curtis het kasteel Duurstede is gebouwd.²¹ Dekker acht het mogelijk dat de Van Zuilens in Wijk bij Duurstede de curtis voor de eigenaar, de abdij van Deutz

¹⁷ Van Schaik acht het mogelijk dat De Roetert, in 1408 een leen van de heren Van Zuilen, identiek is aan een huis dat Sweder van Zuylen, de latere heer van Abcoude, al in 1279 hier bezat. Van Schaik 2008, 81.

¹⁸ Zie hiervoor Wielinga 1983.

¹⁹ Top 1986a en Top 1986b.

²⁰ Dekker 1983, 88-89. Het gaat hier om de Weerdenburg bij Werkhoven.

²¹ Vriendelijke mededeling drs J. van Doesburg.

bij Keulen, als meier beheerden.²² Een nazaat van deze eerste Van Zuilens zou dan kasteel Duurstede hebben gesticht. Hun positie daar zou volgens Dekker een springplank voor hun vestiging elders in Utrecht geweest kunnen zijn.²³ Hij acht het mogelijk dat de grote afstand tussen de abdij en haar bezit de meier alle mogelijkheid bood zich te ontplooien tot lokale machthebber.²⁴

Duurstede staat wat betreft muurdikte niet op zichzelf. Een familielid van Zweder, Gijsbert, heeft zoals gezegd vóór 1247 het kasteel Zuilen gebouwd, aan de noordwestzijde van Utrecht, eveneens in een ontginningsgebied. Dit kasteel bestond in oorsprong ook uit een toren van 10,4 x 11,5 m met een muurdikte van 2,7 m. Van Duurstede weten we dat het een echte 'woon'toren' was, hij bevatte een oven, waterput, gemakken en stookplaatsen. Van Zuilen kunnen we het alleen maar vermoeden, van deze toren zijn alleen de fundamenteën gevonden. Het enige wat we weten is dat er zich in de zuidwestmuur een privaat bevond.

In het geval van Zuilen is het duidelijk waarom het kasteel toen op die plaats is gebouwd: de Van Zuilens hielden het gerecht, de tijs en de tiend van Zwesen in leen van de bisschop van Utrecht vanaf het midden van de 13de eeuw.²⁵ Ook bij Zwesen heeft een curtis gelegen, ooit in het bezit van zowel de bisschop van Utrecht als de abdij van Egmond.²⁶ Of er ook hier een relatie is tussen de vestiging van een kasteel en de curtis is niet bekend. Een onderzoek daarnaar valt buiten de grenzen van dit onderzoek.

Overigens acht Wielinga het ook mogelijk dat de Van Zuilens, die vermoedelijk niet zo veel grond (meer) bezaten in Duitsland, naar Nederland kwamen omdat hier door ontginning nieuwe gronden zowel ten westen als ten oosten van Utrecht beschikbaar kwamen.²⁷ Dat sluit echter een combinatie met de functie van meier niet uit.

De andere torens die de Van Zuilens bouwden zijn kleiner en hebben veel dunnere muren, soms nog geen meter dik. In deze kleinere torens ontbreken zoals gezegd ovens en waterputten. Dit doet vermoeden dat ze niet primair voor woondoeleinden zijn gebouwd, alhoewel het ontbreken van een waterput of oven niet direct hoeft te duiden op het al dan niet bewoonbaar of bewoond geweest zijn.²⁸ Qua uiterlijk zagen ze er alle hetzelfde uit: vierkant met een gekanteelde borstwering. Zuilenstein vormt hierop een uitzondering, dit was een zaaltoren met op de hoeken arkeltoeren, maar deze toren is pas rond 1375 gebouwd.

Naar de geschiedenis van de familie Van Wulven is deels onderzoek gedaan.²⁹ Leden van deze familie duiken voor het eerst in 1196 op als ministerialen van de bisschop van Utrecht. Ook aan de basis van hun kleinere torens heeft in dit gebied een groter kasteel gestaan, Sterkenburg, maar zij hadden hun stamslot vermoedelijk in Houten, waar ten westen van het dorp nog de restanten van een motte(?) liggen. De ronde toren van Sterkenburg is vermoedelijk in een iets latere fase toegevoegd aan de polygonale, vijfhoekige aanleg die in het derde kwart van de dertiende eeuw kan worden gedateerd en die gelijkenis vertoont met de kastelen van Vianen en Loenersloot, die ongeveer uit dezelfde tijd dateren.³⁰ Genoemde kastelen hebben ook een ronde toren op één van de hoeken.

Ook naar de geschiedenis van de familie Van Zijl is deels onderzoek gedaan, maar bij deze familie is

²² Dekker 1983, 396.

²³ Dekker 1983, 396.

²⁴ Dekker 1983, 98.

²⁵ Buitelaar 1993, 265.

²⁶ Buitelaar 1993, 265.

²⁷ Wielinga 1983, 6. De pagina in Van der Linden 1956 waarnaar zij in noot 23 verwijst is onjuist. Zie voor deze ontginningen Van der Linden 1956, Dekker 1983 en Buitelaar 1993.

²⁸ Zie hiervoor hoofdstuk 7.

²⁹ Weenink 1995a en Weenink 1995b.

³⁰ Kok en Van Bers 1995.

geen duidelijk groot stamslot aanwijsbaar, tenzij het een nog onbekend kasteel in het goed Ten Zyl is geweest.³¹

Conclusie

Het is opvallend dat de concentratie van de woontorens en daarmee de bezittingen van de drie families in Langbroek te koppelen is aan de hiervoor genoemde dorpen Doorn, Cothen en Amerongen: het bezit van de Van Zyl's bij hun bezit te Cothen, dat een leen was van de domproosdij, het bezit van de Van Zuilen's bij hun bezit in Amerongen (via de Van Abcoude's) en het bezit van de Van Wulven's mogelijk bij Doorn, alhoewel die relatie nog niet is aangetoond. Ondanks het feit dat er een eeuw zit tussen het moment van ontginning van het gebied en de bouw van de torens in dit gebied, is een hypothese dat er een verband is tussen de beheerders van de hoven op het oude land in de genoemde dorpen en de bezittingen en daaraan gekoppelde spreiding van woontorens in Langbroek gerechtvaardigd.

De torens zijn niet gebouwd als kasteel in de traditionele zin van het begrip, dus als defensief, militair object, maar als uitdrukking van de positie die de verschillende leden van de belangrijkste families destijds hadden verkregen: het kasteel als uitdrukking van status.

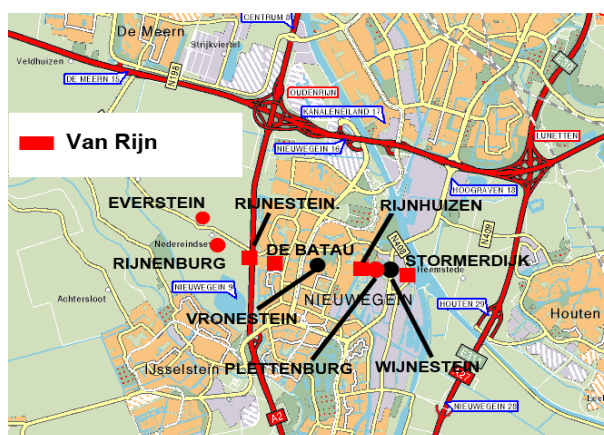
6.2.1.2 De Jutphasewetering

Een tweede ontginningsgebied is het gebied rond het huidige Nieuwegein dat doorsneden wordt door de Jutphasewetering. Ook deze wetering is aangelegd na het afdammen van de Kromme Rijn in 1122 om het gebied te kunnen ontginnen. Een uitgebreid onderzoek naar de ontginningsgeschiedenis ontbreekt nog, maar duidelijk is wel dat het gebied wat betreft de kastelenbouw gelijkenis vertoont met het gebied rond de Langbroekerwetering. Rond het midden van de 13de eeuw zijn hier minstens negen kastelen gebouwd, merendeels woon- of zaaltorens. Hier is er één familie verantwoordelijk voor de bouw van de meeste van de torens, de familie Van Rijn.³² Op grond van de naamgeving worden zij in verband gebracht met de kastelen Rijnhuizen, Rijnestein en Rijnenburg, daarnaast worden zij genoemd in verband met de kastelen Stormerdijk, Everstein, Plettenburg en De Batau. Van deze kastelen zijn Rijnhuizen, Stormerdijk, De Batau en mogelijk Rijnestein ontstaan uit woontorens. Van de andere kastelen ontbreken de gegevens om hier een uitspraak over te doen.

Het is niet duidelijk waar de familie Van Rijn vandaan kwam en welk kasteel gezien kan worden als het 'moederkasteel'. Zij waren voor zover bekend vanaf de 14de eeuw ambachtsheren van het Overeind te Jutphaas.³³

6.2.1.3 De Schalkwijkerwetering

Een ontwikkeling zoals hierboven omschreven heeft zich vermoedelijk niet langs de Schalkwijkerwetering voorgedaan. Hier ligt alleen de Vuylcoop, vermoedelijk gesticht door een lid van de familie Van Schalkwijk die daar het gelijknamige kasteel bezaten.³⁴ De Vuylcoop dateert uit de

Figuur 3 Het gebied langs de Jutphasewetering met daarin aangegeven de kastelen die vermoedelijk gebouwd zijn door de familie Van Rijn. Ten minste vier daarvan zijn woontorens

³¹ Dekker 1981.

³² Zie hiervoor de lemma's van deze kastelen in Olde Meierink, Van Baaren, Bosch van Drakestein et al. 1995.

³³ Rientjes en Böcker 1947, 103.

³⁴ Wittert van Hoogland 1913, 373. In het wapen van Vuylcoop is het wapen van de Van Schalkwijks

14de eeuw en is daarmee een eeuw jonger dan de hiervoor genoemde voorbeelden.

6.2.1.4 Familie van Woerden

Als laatste voorbeeld dient de bouwactiviteit van de familie van Woerden genoemd te worden. Op grond van overeenkomsten in de verschillende familiewapens wordt vermoed dat leden van deze familie de kastelen de Haar, de Ham, Te Vliet (Oudewater), De Engh, Woerden³⁵ en Harmelen³⁶ hebben gebouwd. Van deze kastelen zijn er ten minste vier een woontoren: de Ham, Te Vliet (Oudewater), Harmelen en De Engh. Van kasteel De Haar is inmiddels bekend dat het is ontstaan uit een vermoedelijk rond eiland, maar wat daarop heeft gestaan is niet duidelijk.³⁷ Dat kan een toren zijn geweest, al dan niet op een verhoging of zelfs motte, of een klein rond kasteel.

De Van Woerdens waren overigens net als de Van Amstels en de Van Zuilens ministerialen van de bisschop van Utrecht, die volgens Van Amstel trachtten meer macht naar zich toe te trekken.³⁸

6.2.2 Torens gebouwd na verkoop grond

De torens rond Vlaardingen

Niet alleen nadat gebieden ontgonnen waren kwam het voor dat opkomende families de kans kregen hun verworven sociale positie om te zetten in de bouw van een kasteel. Ook wanneer reeds lang ontgonnen gebied in de verkoop kwam sloegen zij hun slag. Dit is bijvoorbeeld het geval in het gebied ten noorden van Vlaardingen. In de eerste helft van de 13de eeuw (rond 1206?) valt de grafelijke hof in Vlaardingen volgens Hoek uiteen. Niet alleen de curtis wordt volgens hem verkocht, maar ook de mansi, de hoeven, zij het wel onder leenverband.³⁹ De hoeven werden bij voorkeur verkocht aan kapitaalachtige kopers die een hele hoeve of zelfs meerdere konden kopen.⁴⁰ De drie naast elkaar gelegen boerderijen Joffer Achtenwoning, Holiërhoek en Holy komen of in één hand en vererven dan op twee broers of ze worden door deze broers samen gekocht. Het zijn deze twee broers, Niclaes en Reinier, die zich van Hoylede noemen en beiden ridder zijn, die rond 1240 op de noordelijke en de zuidelijke hoeve naast de reeds aanwezige boerderij een kasteel bouwen op een omgrachte kunstmatige heuvel, respectievelijk de Joffer Achtenwoning en Holy.⁴¹ Holy is een woontoren, de Joffer Achtenwoning vermoedelijk ook.

Hoek vermoedt dat, omdat het terrein waarop de Joffer Achtenwoning ligt in de 12de eeuw niet is overspoeld, deze heuvel mogelijk nog uit de 12de eeuw zou kunnen dateren. Er zou dan een vermoedelijk houten versterking bovenop gestaan kunnen hebben.⁴² De asymmetrische plaatsing van de bakstenen toren zou daarmee verklaard kunnen worden. Of dit ook historisch klopt is dan de vraag. Een vergelijkbare situatie doet zich voor bij kasteel Spangen in Rotterdam waar de toren ook asymmetrisch op het eiland staat. Ook hier wordt verondersteld dat er zich ten tijde van de bouw

opgenomen.

³⁵ Plomp 1972, 15 en de lemma's van deze kastelen in Olde Meierink, Van Baaren, Bosch van Drakestein et al. 1995, resp. 218, 225, 443, 192 (indirect via relatie met de Uten Hammes) en 486. Overigens meent Plomp dat Den Engh al bestond toen het in de familie van de Uten Hammes kwam die naar zijn mening van de Van Woerdens afstammen. Plomp 1972, 15.

³⁶ Renaud, J.G.N., *Een en ander over het huis Harmelen*, niet gedateerd en niet gepubliceerd typoscript in bezit auteur.

³⁷ Gruben 2012, 153-154.

³⁸ Zie hiervoor bijvoorbeeld: Van Amstel 1999. De families waren volgens Van Amstel te verdelen in twee 'clans', de Van Woerden-clan met de families Van Woerden, Uytengoye en Van Amstel en de Van Zuilen-clan met de families Van Zuilen, Van Abcoude en Van Beusichem. De Van Uytengoyes behoorden overigens tot de oude adel en waren geen ministerialen.

³⁹ Hoek 1973b, 140 e.v.

⁴⁰ Hoek 1973b, 140.

⁴¹ Hoek 1968d, 155.

⁴² Hoek 1965b, 5.

van de woontoren nog een gebouw midden op de heuvel bevond, terwijl het tegelijkertijd gebouwde Steenhuizen laat zien dat er toen ook torens werden gebouwd als onderdeel van een ommuurde binnenplaats. Renaud gaat er bij Spangen van uit dat het vermoedelijk de bedoeling is geweest een groter kasteel te bouwen en dat men daarom de toren excentrisch op het eiland heeft geplaatst.⁴³ Deze verklaring ligt meer voor de hand.

Een derde kasteel in Vlaardingen, Steenhuizen, bestond uit een vierkante bakstenen toren van 8 × 7,9 meter met muren van 1,45 meter dik. De toren maakte volgens het archeologisch onderzoek deel uit van een ommuurde trapeziumvormige binnenplaats. Hier is dus geen sprake van een solitaire toren, maar er is wel voor een toren gekozen.

Conclusie

Uit bovenstaande blijkt dat er in de loop van de 13de eeuw ook in Vlaardingen bij de bouw van nieuwe kastelen op nieuw verworven grondbezit bewust voor torens is gekozen.

6.2.3 Overige

De torens in Heenvliet

In Heenvliet hebben vijf kastelen gestaan: Heenvliet (Ravestein), Blickstein, Bleydestein, Wielestein en Leeuwenstein. De kastelen lagen in de heerlijkheid Heenvliet, die in de 13de eeuw afgezonderd is van de heerlijkheid Voorne. Op 2 januari 1254 kreeg heer Hugo I van Heenvliet van zijn broer Hendrik, heer van Voorne, bevestiging van zijn belening met de hoge heerlijkheid Heenvliet zoals hun vader, Dirk, heer van Voorne, hem, Hugo, die gegeven had.⁴⁴ De heerlijkheid bestond vermoedelijk al in 1213 of 1216, maar in ieder geval vóór 1229, het jaar waarin Dirk overleed.⁴⁵

Het is niet geheel duidelijk wanneer en door wie welk kasteel is gebouwd. Orsel en Smals hebben getracht in de diverse elkaar tegensprekende dateringen en toeschrijvingen enige orde aan te brengen.⁴⁶ Het voert te ver daar verder op in te gaan. Samengevat komt het erop neer dat Bleydestein vermoedelijk rond 1225 gebouwd is, kasteel Heenvliet rond 1229 en dat Blickstein, Leeuwenstein en Wielestein later zijn gebouwd, de laatste twee zelfs pas in de 14de eeuw. Van belang hier is dat ten minste één van de kastelen een woontoren is en dat de andere dat mogelijk ook waren alhoewel duidelijke aanwijzingen daarvoor ontbreken. Opmerkelijk is dat het lijkt of bij de bouw van deze kastelen, veelal in een tweede fase, weer teruggegrepen is op de kunstmatige heuvel met toren, mogelijk als verwijzing naar het voorvaderlijk kasteel Oostvoorne. Blijkbaar werd een dergelijke vorm toch meer geassocieerd met status dan het voor zijn tijd moderne huis Heenvliet dat niet op een verhoging is gebouwd, de entree op maaiveldniveau had en ronde hoektorens bezat.

Figuur 4 Kaart van het gebied rond Heenvliet met daarop aangegeven de kastelen Heenvliet (1), Blickstein (2), Bleydestein (3) en Leeuwenstein (4). De laatste drie zijn alle met een bergje aangegeven. De ligging van Wielestein is niet precies bekend. A. Steyaart 1698. NA, inv.nr. 4.AANW 719 blad XVII, detail

Rondom het dorp Heenvliet kennen we nog een aantal woontorens of mogelijke woontorens: te

⁴³ Renaud 1942b, 143 en Renaud 1943a, 205.

⁴⁴ Ros-De Korte 1967, 2.

⁴⁵ Orsel en Smals 2009, 137.

⁴⁶ Orsel en Smals 2009.

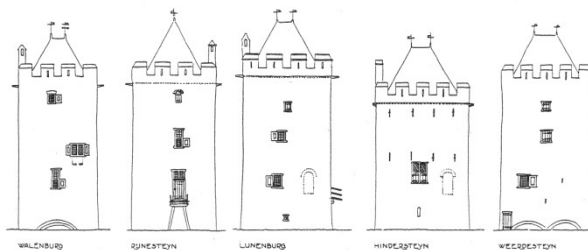
Nieuwenhoorn (2x) en Abbenbroek.

Conclusie

Uit het onderzoek naar woontorens in het zuidwesten van de huidige provincie Zuid-Holland is gebleken dat er in een brede strook, die zich uitstrekt van Nieuwenhoorn in het zuidwesten tot Rotterdam in het noordoosten in de dertiende en veertiende eeuw een serie woontorens is gebouwd, waarvan er hierboven twee clusters zijn behandeld.⁴⁷ De vraag in hoeverre de bouwers zich door elkaar hebben laten beïnvloeden kan niet (meer) worden beantwoord.

Conclusie

Uit het onderzoek kan het volgende worden geconcludeerd. De woontorens zijn vrijwel uitsluitend gebouwd door ministerialen of personen uit dezelfde sociale groep zoals de lage adel.⁴⁸ De torens zijn voor een groot deel gebouwd in gebieden die door ontginning of verkoop beschikbaar kwamen op een moment dat er een groep in de samenleving was die zich de aankoop van land en, na een voorspoedige economische ontwikkeling, tevens de bouw van een bescheiden 'kasteel' kon permitteren. In hoeverre bouwers zich door elkaar hebben laten beïnvloeden is niet na te gaan, maar dit kan gelet op de gelijkenis van de torens worden aangenomen (fig. 5).

Figuur 5 Overzicht van een deel van de woontorens langs de Langbroekerwetering, getekend op dezelfde schaal. Bron: Canneman 1989, 7

⁴⁷ In Rotterdam zijn negen woontorens en mogelijke woontorens aangetoond.

⁴⁸ Zie voor de definitie van deze groepen: Van Winter 1962, 75.

